

## Жовтень 1857

**1 жовтня.** Грязюка, туман, сльота та всяке атмосферичне паскудство, а тому я запропонував сеанс п. Грассові, швагрові М. О. Брилкина. Сеанс перервав на половині прихід п. Лапи та п. Гартвіга. Перший — бравий і ввічливий гвардійський полковник та поліціймейстер. Другий не бравий, але не менше ввічливий поліційний лікар. Обидва — поляки або литвини і обидва не говорять по-польському. Гартвіг, спасибі йому, без жадної формальности визнав мене за хворого на якусь затяжну хворобу, а послужливий п. Лапа підтвердив правдивість цієї вигаданої хвороби, і після взаємних не-церемоній ми розпрощались. Міркую собі, що завдяки цій чемній візиті мій поворот до Оренбургу — річ сумнівна.

Від сьогоднішнього дня починаються тут вистави, і після обіду М. О. Брилкін запросив мене до своєї ложі. Виставляли народню сентиментально-патріотичну драму Потехіна “Судь людской — не Божій”. Драма — дрантя та ще й з подробицями. П. Мочалова, хоч і в убогій та штучній ролі, мені подобалась. У неї рухи справжньої артистки. П. Клімовський — солодко-нудний, як і його роля. Водевіль “Коломенській нахлѣбникъ” — водевіль ярмарковий, та виконаний був відповідно до його призначення. Маленька оркестра грала в антрактах кілька номерів із “Дон Жуана” Моцарта прекрасно, мабуть тому, що цей чарівний твір тяжко заграти не прекрасно. Заля театру — невеличка, але оздоблена просто і з смаком. Публіка, особливо жіноча, дуже неблизкуча й нечисленна.

**2 [жовтня].** Ранок ясний, тихий, з морозом. Треба було сьогодні закінчити початий вчора портрет п. Грасса, і я взявся до праці, бажаючи скоріше скінчити та піти до Печерського монастиря й нарисувати його. Та ба! монастир цей мені не вдається. Скінчивши портрет, я несподівано, але нелицемірно поспідав, приліг на хвилинку спочити і проспав аж до самої другої години. Непрощенне свинство! Ледве встиг я прокинутись, увійшов М. О. Брилкін і запропонував мені піти з ним на бульвар — пройтись перед обідом. На бульварі зустріли ми якогось пана Якобі. М. О. представив мене цьому панові Якобі. Він запросив нас до себе на обід, і ми не відмовились. П. Якобі — один із нижнегородських аристократів, дуже привітний і досить уципливий ліберал, та ще й прихильник малярства. Він показав мені свій альбом, нічим особливо не прикметний, та зле освітлену картину, — картину великої вартости: на ній намальований якийсь молодий святий, що молиться; вираз обличчя — прекрасний. Господар запевняє, що ця дорогоцінність — пензля Гверчіно, а на мою думку, вона більше подібна до доброї копії з Доменікіно Цампієрі. Але я не висловив господареві своєї думки, знаючи з досвіду, як тяжко перечити знавцям малярства. На прощанні він узяв од нас слово бути завтра ввечері в клубі на виборах старшини, де обіцяв познайомити мене з своїми товаришами й погостувати музикою. Я не ухиляюсь ні від музики, ні від знайомства, особливо від знайомства. Мені конче потрібна робота за гроші, а як ні, то я буду змушений знов звернутися за святими фінансами до мого щирого М. Лазаревського. Спробую, чи не пощастить уникнути цієї необхідности.

**3 [жовтня].** Росіяни, між ними й нижнегородці, чимало позичили від європейців, і між іншим слово “клуб”. Та це слово цілком не до лица росіянинові. Їм би краще запозичити

таке слово (а воно, мабуть, існує в китайській мові) у китайців та японців, якщо вони відкинули своє рідне слово “посидѣлки”, що надзвичайно правдиво зображує російські дворянські сходини. В європейців клуб має важливе політичне значення, а в російських дворян це навіть і не громадські сходини, а просто “посидѣлки” Вони збираються посидіти за ломберними столами, помовчати, попоїсти, випити, а як трапиться нагода, то й по пиках один одного мазнути.

Після вибору старшин наймиліший п. Якобі представив мене своїм товаришам, між іншим і генералові Веймарнові і п. Кудлаєві (поліціймейстер № 2). Генерал Веймарн цікавий тим, що він не подібний до російського генерала, а подібний взагалі до прекрасної простої людини. А п. Кудлай, як і його товариш Лапа, крім того, що не подібний до поліціймейстера, ще заслуговує уваги тим, що він приятель і далекий родич мого незабутнього друга й товариша, покійного Петра Степановича Петровського. Багато, багато збудив він у моїм серці своїми живими спогадами про прекрасні минулі дні. Ми з ним до того захопились минулим, що не помітили, як справжні “посидѣлки” скінчились. Наприкінці врадили ми писати до брата покійного мого друга, до Павла Степановича Петровського, щоб він, “отложив всякое попечение”, відвідав нас у Нижньому Новгороді та, коли можна, захопив із собою і мого щирого Михайла Лазаревського.

**4 [жовтня]**<sup>2</sup>. До дванадцятої години я поводився добре. Не закінчивши портрета Аделаїди Олексіївни Брилкиної, я попросив у Миколи Олександровича Брилкина повозу, щоб поробити .....<sup>3</sup> візити. Довелося вдома за допомогою Павла Абрамовича Овсянникова прибратися, як першої марки чепурунові. Почав свою візитацію з п. Веймарна. П. Веймарн на перший раз видався мені вдома людиною акуратною, але не чванливою. Зняли розмову про те, що в нас, у Росії, шляхи більш ніж паскудні; наприклад, 1843 року в Чернігові на базарі продавали борошно по 20 коп. сріблом за пуд, а в містечку Гомелі те саме борошно продавали по карбованцю сріблом за пуд. Побалакавши про шляхи, ми злегка торкнулися й військового стану: він, мовляв, — зовсім гидкий, що, безперечно, не викликає найменшого сумніву. Скріпивши наші взаємні чемності такою гадкою про військовий стан, я попрощався з п. генералом і поїхав до лікаря Гартвіга.

**5 [жовтня]**. Михайло — добрий слуга, але на секретаря не надається, — мало письменний. Я хотів, за прикладом Юлія Цезаря, і працювати, себто рисувати, і диктувати; але мені не вдалось ні те, ні друге. За двома зайцями погонишся — ані одного не впіймаєш. Приповідка дуже слухна. Не знаю, чи вмів Юлій Цезар рисувати, але диктувати листи, кажуть, міг він зразу про п'ять цілком різних предметів, та в те я майже не вірю. Та й не про те мова, а про те, що в мене й сьогодні ще тремтить десниця від позавчорашнього “глумлення п'янственного”, і я вчора тільки вдавав, нібито рисую, та де там! фону не міг конопатити. Так тільки, абито.

Спинились ми на тому, як я приїхав до лікаря Гартвіга.

---

2. Увесь запис під цією датою Шевченко продиктував слугі Овсянникова Михайлові, а той записав його дуже неграмотно. Пор. слова Шевченка на початку дальшого запису. — Ред.

3. Слово, очевидно, перешлутане Михайлом (“очайные”, що в цьому контексті нічого не значить). — Ред.

**6 [жовтня].** Учора ледве встиг я вмочити перо в чорнило, щоб описати свою візиту в лікаря Гартвіга та перейти до нецеремонлиної візити в п. Кудлая, як двері з грюком одчинились, і до хати ввійшов сам Кудлай. Звичайно, я відклав умочене в чорнило перо, в сподніх зустрів дорогого світського гостя, і ми після поцілунків зняли спочатку звичайну пусту балачку, а потім перейшли до споминів про Пітер, про покійного Петровського й про великого Брюлова. Спомини наші перервав слуга, що прибув од М. О. Брилкина з запрошенням на обід. Я відпровадив свого гостя, одягнувся й пішов до М. О. обідати. Після обіду пустунка мамзель Анхен Шауббе запропонувала піти з нею до театру. Я залюбки прийняв її запрошення й удруге слухав музику Моцарта з “Дон Жуана” та вперше бачив драму Коцебу “Сынъ любви”, про існування якої я тільки чув. Драма, як твір Коцебу, моїй жвавій сопутниці дуже подобалась, а мені (моїй дамі на жах) теж подобалась, але не зовсім, за що я одержав із усміхнених уст ентузіастичної німкені прізвище варвара-неотеси, нездібного співчувати нічому прекрасному та моральному. Ролю Амалії, доньки барона, виконувала артистка московського театру, пані Васілева, — натурально й благородно, а решта, крім п. Платонова (роля барона), по-ярмарковому. Після драми йшла “Путаница”, на думку тутешніх людей — добре, а на мою думку — теж по-ярмарковому. Вистава скінчилась у першій годині, на втіху публіці взагалі та моїй сопутниці зокрема.

**7 [жовтня].** Мороз скував, нарешті, непролазне болото. Це добре. Погано тільки те, що, як він усталиться, то позбавить мене змоги нарисувати тутешні старовинні церкви, що мені так сподобались. Уже не через сльоту, а через передчасного гостя — мороз, я сидів удома. Написав Михайлові Лазаревському про притчу, що скоїлася зо мною в Нижньому Новгороді, та просив вислати мені скількись грошей, бо я на тутешню публіку не дуже надіюсь.

**8 [жовтня].** Користуючись гарною погодою, я добре поснідав та й пішов на прохід. Обійшовши двічі Кремль і намиливавшись, як лис виноградом, околичними краєвидами та гостроверхими старовинними дзвіницями, зайшов до свого постачальника книжок, до милого Костянтина Антоновича Шрейдерса, колишнього студента київського університету та в деякій мірі земляка мого. Зустрів у нього якогось барона Торнау, полковника генерального штабу, людину ліберальну, прекрасного й невтомного розмовника. Підчас останньої війни був він військовим агентом при російському посольстві у Відні, — отже він має про що розповідати. Шкода, що розмова з ним тяглася не більш, як півгодини: він тут проїздом та, крім цього, поспішав на обід до губернатора.

Барон Торнау, між іншим, рекомендував мені на всякий випадок свого близького приятеля, відомого мандрівника Єгора Петровича Ковалевського, теперішнього начальника азійського департаменту. Цього чоловіка, як запевняв барон, любить цар, а тому він багато може.

**9 [жовтня].** Сьогодні вранці премилый М. О. Брилкін приніс мені давно очікуване “Краткое историческое описание Нижняго Новгорода”, складене якимсь М. Храмцовським. Але тому, що сьогодні погода досить добра, я, відклавши цю цікаву книжку до вечора, пішов до Печерського монастиря. Накидавши абияк вид монастиря, я з заклякими руками прибіг додому. Поснідав, попогрівся і взявся за книгу. Книга — добра і досить добре ознайомлює з історією краю та міста. Шкода, що п. Храмцовський

про архітектурні пам'ятники та й взагалі про пам'ятники старовини оповідає надто ощадно. Ала й за те спасибі. Печерський монастир, що я його сьогодні рисував, збудований за царя Федора Івановича в 1597 р. замість зруйнованого давнього монастиря, заснованого архімандритом Діонісієм.

**10 [жовтня].** Сьогодні погода не сприяла моему доброму намірові рисувати Архангельський собор у Кремлі, і я запропонував сеанс М. О. Брилкинові та нарисувати його портрет.

**11 [жовтня].** А сьогодні, лиха прикупивши, пішов уранці рисувати Архангельський собор; змерз до сліз і нічого б не зробив, коли б не трапився мені на очі генерал Веймарн, командир учбового карабінерного полку і, звичайно, головний господар у казармах, під якими я розташувався рисувати. Я розповів йому про своє лихо, і він ласкаво дозволив мені поміститися коло якого схочу вікна в казармах, що я, подякувавши, і зробив. Попрацювавши, я пішов обідати до М. К. Якобі. Замість десерту він почастивав мене брошурою Іскандера, другого лондонського видання: “Крещеная собственность”. Сердечне, щире людське слово! Нехай осінить тебе світло правди й сила істинного Бога, апостоле наш, наш самотній вигнанче!

**12 [жовтня].** Скінчив початий учора рисунок Архангельського собору. Оригінальна, гарна й найдавніша, прекрасно збережена будівля в Нижньому Новгороді. Собор цей збудовано за часів великого князя нижнегородського Юрія Всеволодовича в 1227 році.

**13 [жовтня].** Рисував олівцем портрет Анни Миколаївни Попової, що має тут славу першорядної красуні. Вона, справді, гарна і ще молода жінка, та, на жаль, трохи простакувата. Може це й на краще. Перший портрет рисує за гроші — за 25 карбованців. Побачимо, що далі буде. Не погано було б, коли б таких щедрих красунь було більше в Нижньому, — хоч би на кравця заробив.

Після сеансу пішов обідати до М. К. Якобі, а по обіді пішов до театру. Спектакль був хоч куди. Васілева, особливо ж Піунова, були натуральні та граціозні. Легка, жартівлива роля їй до лиця та й на її літа. Увертюру з “Вільгельма Телля” виконали прекрасно. Словом, — вистава була блискуча.

Які то тепер вистави в Пітері в Великому театрі? Хоч би одним оком глянути, одним ухом послухати!

**14 [жовтня].** На велику втіху красуні та її благовірного сожителя, особливо ж на свою особисту втіху сьогодні я портрет закінчив, віддав і весело провів вечір з моїм милим капітаном В. В. Кішкіном. Цими днями він їде до Петербургу. Коли ж я поїду до Петербургу? Препогане становище. Мало чим краще, як у Новопетровській кріпості.

**15 [жовтня].** На вітрі й морозі нарисувати дві вежі без назви, частину кремлівської стіни й вид Заочья. В цілому вийшов добрий рисунок. Я поспішаюсь зробити більше ескізів, щоб була хоч яканебудь робота на випадок, коли доведеться мені тут зимувати. Обідав у М. К. Якобі. Першу частину вечора провів у Брилкинів, а другу — з Овсянниковим у клубі за “Пчелой” і пляшкою елю. В клубі познайомився з якимсь п. Варенцовим. Це інспектор шляхетського інституту при тутешній гімназії й університетський товариш М. І. Костомарова. Від нього я довідався, що Костомарів ще не вернувся з закордону до Саратова і що Куліш видав другий том “Записокъ о Южной Руси”.

**16 [жовтня].** Значевя зайшов я сьогодні до Варенцова. Розбалакались, звичайно, про Костомарова, і він повідомив мене, за вістками, одержаними з Москви, що нібито в Москві серед молоді ходить лист Костомарова, адресований на ім'я царя. Лист повний усякої правди та взагалі ширший і розумніший за лист Герцена, адресований цій самій особі. Лист Костомарова ніби написаний із Лондону. Коли це правда, то напевне можна сказати, що М[икола] І[ванович] сопричислений буде до собору наших закордонних апостолів. Благослови його, Господи, на цій великій путі!

Від Варенцова зайшов я до нового знайомого, такого собі Петра Петровича Голіховського, милої, привітної людини. Він тут проїздом із Пітера до Єкатеринбургу. Він представив мене своїй ефектній красуні-дружині. Це імпозантна брюнетка, родом молдованка, і такої жагуче-пристрасно електризуючої вроди, якої я ще з роду не зустрічав. Напрочуд огниста жінка! П. П. Голіховський, між іншим, повідомив мене, що в Парижі повстав російський журнал під назвою “Посредникъ”. Редактор Сазонов. Головна мета журналу — бути посередником між лондонськими періодичними виданнями Іскандера та російським урядом, а також виявляти підлоти “Пчель”, “Le Nord” і взагалі паскудні вчинки уряду. Прекрасний намір. Шкода, що це не в Брюсселі або не в Женеві. В Парижі якраз коронований Картуш по-дружньому уколошкає цю новонарожену дитину святої правди.

Від красуні Голіховської я зайшов до красуні Попової та й залишився в неї на обіді. Але цій красуні далеко до молдованки. Вона здалась мені солодкою, м'якою, розкішною, але далеко не такою повною життя красунею, як палка, огниста молдованка.

По обіді в Попових я зайшов до М. К. Якобі і познайомився у нього з якимсь сімбірським паном Кіндяковим, родичем Тімашева, теперішнього начальника штабу корпусу жандармів. Тому що Кіндяков їде до Петербургу, я просив його довідатися від свого родича, чи довго ще протягнеться моє вигнання і чи можу я колинебудь сподіватися повної свободи?

У Якобі ж таки я зустрівся й благоговійно познайомився з декабристом Іваном Олександровичем Анненковим, що вертається з Сибіру. Сивий, величавий, лагідний вигнанець у розмові своїй не показує й тіні злоби проти своїх жорстоких суддів; навіть добродушно кепкує з фаворитів коронованого фельдфебеля: Чернишова та Левашова, що головували в тодішньому верховному суді. Благоговію перед тобою, один із первозваних наших апостолів!

Говорили про Миколу Тургенева, що вернувся з вигнання, про його книгу; говорили про багато дечого та про багатьох і в першій годині ночі розійшлись, сказавши: “до побачення...”

**17 [жовтня].** Сьогодні дістав листа від М. Лазаревського і два листи від любого мого незмінного Залеського. Лазаревський пише, що він бачився з графінею Настасією Іванівною і що вони вважали, якщо заборонять мені вїзд до столиці, просити листом графа Ф[едора] П[етровича], щоб він виклопотав мені цей дозвіл через президента нашого М[арію] М[иколаївну] — для Академії Мистецтв, класи якої я буду з любов'ю відвідувати, як було во время оно. Добрі, благородні мої заступники й дорадники!

Залеський, крім звичайної своєї сердечно-щирої прелюдії, пише, що рисунки мої

одержав усі сповна; що деякі з них уже примостив у добрі руки і гроші, 150 карбованців, переслав на імя Лазаревського. Невтомний друг! Ще знайомить він мене з якоюсь своєю землячкою-литвинкою, яка недавно вернулася з Італії з величезним вантажем мистецьких творів. Для мене такі явища й позаочі чарівні, і я сердечно дякую моєму другові за це листовне знайомство.

Що значить, що Кухаренко мені не пише? Невже він не дістав мого поличчя та моєї “Москалевої Криниці”? Це було б страх як прикро.

Упившись читанням оцих дружніх любих посланій, увечері вкупі з Овсянниковим пішли ми до палкої молдованки. Страшна, невидана жінка! Гарненько намагнетизувавшись, ми побажали їй щасливої дороги до нелюбого їй Єкатеринбургу і розлучились, може й назавжди. Чудова жінка! Невже кров стародавніх сабінянок так всемогутньо, безконечно живе? Виходить, що так!

**18 [жовтня].** Написав та відіслав листи до моїх милих друзів М. Лазаревського й Б. Залеського.

**19 [жовтня].** У клубі пишній обід з музикою та поголовна гомерична п'ятика...

**20 [жовтня].** Ніч і наступну добу провів у чарівній родині madame Гільде.

**22 [жовтня].** Спало мені на думку проглянути рукопис мого “Матроза”. Навдивовижу безграмотний рукопис, а писав його ніхто інший, як прапорщик О[ренбурзького] О[кремого] Корпусу, батальйону № 1. п. Нагаєв, кращий із вихованців Оренбурзького Неплюївського Кадетського корпусу. Що ж тоді середні та гірші вихованці, коли кращий із них неписьменний та ще й п'яниця? Прокляття вам, чоловіковбивці, кадетські корпуси!

**23 [жовтня].** При світлі величавої пожежі в дев'ятій годині ввечері зустрівся я з К. О. Шрейдерсом. Він повідомив мене, що прийшов урядовий папір про мене від командира оренбурзького окремого корпусу на імя тутешнього військового губернатора. Щоб цей папір прочитати, зайшли ми до губернаторської канцелярії, до начальника канцелярії, наймилішого з людей Андрія Кириловича Кадніцького. Папір повідомляє про те, що мені забороняється візд до обох столиць і що я — під секретним доглядом поліції. Гарна свобода! Собака на припоні! Це значить: нема за що дякувати, В[аше] В[еличество]!

Що ж я тепер буду робити без моєї Академії, без моєї улюбленої акватінти, про яку я так солодко й так довго мріяв? Що я буду робити? Звернутися знов до моєї святої заступниці — графині Настасії Іванівни Толстої? Ніяково. Почекаю до завтра. Поражусь із моїми ширими друзями, — П. А. Овсянниковим та М. О. Брилкином. Вони люди добрі, сердечні й розумні. Вони навчать мене, що мені почати в цьому безвихідному становищі.

**24 [жовтня].** Сьогодні ми ввадили ось як: на неозначений час зостатися мені тут ніби через мою хворобу, а тимчасом писати графові Ф. П. Толстому і просити його поклопотатись про дозвіл мені мешкати в Петербурзі хоч два роки. За два роки я за поміччю Божою встигну зробити початкові спроби в моїй улюбленій акватінті.

**25 [жовтня].** Далі перечитую по складах і поправляю “Матроза” та лаю безграмотного переписувача, п'яницю-прапорщика Нагаєва. Перечитуючи по складах свій твір, звичайно, я не можу слідкувати за стилем мови. Переконався тільки в одному, що заголовок цього оповідання конче треба змінити. Поки не придумаю моєму “Матрозові” другого пристойнішого імени, назву його так: “Прогулка съ пользою и не безъ морали”.

**26 [жовтня].** Заходив до Варенцова і взяв у нього для прочитання два числа — 2 і 3 — “Русской Бесѣды”. В епілозі до “Чорної Ради” П. О. Куліш, кажучи про Гоголя, Квітку та про мене грішного, вказує на мене, як на великого самобутнього народнього поета. Чи не з приязні це?

У 2-му числі “Русской Бесѣды” я з насолодою прочитав трьохкуплетовий вірш Ф. Тютчева.

Эти бѣдныя селенья,  
Эта скудная природа —  
Край родной долготерпѣнья,  
Край ты русскаго народа!

Не пойметъ и не замѣтитъ  
Гордый взоръ иноплеменный,  
Что скользитъ и тайно свѣтитъ  
Въ наготѣ твоей смиренной.

Удрученный ношей крестной,  
Всю тебя, земля родная,  
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный  
Исходиль, благословляя!...

**27 [жовтня].** Кілька днів зряду гарна, ясна погода, і я сьогодні не втерпів — пішов на вулицю рисувати. Нарисував церкву пророка Іллі з частиною Кремлю на другому плані. Церква пророка Іллі збудована в 1506 році в пам'ять “огненнаго стрѣлянія”, що врятувало Нижній од татар та ногаїв.

**28 [жовтня].** Сьогодні погода трохи дозволила мені вийти на вулицю рисувати. Нарисував я с'як-так церкву Миколая за Почайною, збудовану року 1372. Мабуть, також на знак якогось розливу крові. По дорозі зайшов я до мого милого доктора Гартвіга, застав його вдома, поснідав, випив чудової вишнівки домового виробу і в старому подертому нижнегородському адрес-календарі вичитав, що в княгінинському повіті н[ижнегородської] губернії, в селі Вельдеманові, від селянина Мيني та жінки його Маряни, року 1605, в травні місяці народився славний патріярх Нікон.

**29 [жовтня].** Ходив до Трубецького, дуже милого князя-людини, та не застав його вдома. Обідав у М. К. Якобі, а після обіду в театрі слухав між іншим увертюру з “Роберта” Меєрбера в антрактах якоїсь кривавої драми. Чи може двадцяти-інструментова, та ще й нетвереза оркестра виконувати якубудь увертюру, а тим більше увертюру з “Роберта” Меєрбера? Прости їм, не відають бо, що творять. Наприкінці кривавої драми половина лямп у залі погасла, тим і закінчилась пишна вистава.

**30 [жовтня].** Користуючись погодою, я пройшовся навколо міста з приємністю й не без користи. На закінчення прохідки нарисував Благовіщенський монастир. Старий будинок, спотворений новими прибудівлями. Головна церква та дзвіниця не зовсім урятувались од варварського відновлення. Непорушені zostалися тільки дві вежі над трапезою. Які ж вони красуні! Неначе дві юні, прекрасні, чисті отроковиці граціозно

підняли свої голівки до подателя добра й краси і немов дякують йому за те, що він оборонив їх од руки сучасного архітектора. Прекрасний твір — не надивишся на нього!

Благовіщенський монастир заснував у XIV столітті св. Олексій-митрополит. До тої доби належать і прекрасні вежі. Соборна церква монастиря збудована в 1649 р. Місцевість, де лежить монастир, — чудова.

**31 [жовтня]**. Аж сьогодні, нарешті, дочитав свого “Матроза”. Він видався мені занадто розтягнутий. Може це тому, що я читав його по складах. Прочитаю ще раз в новому примірнику, і, як видасться можливим, то пошлю його М. С. Щепкинові, нехай де хоче, там його й притулить.

Увечері І. П. Грасс познайомив мене з Марією Олександрівною Дороховою. Вона — директорка тутешнього Інституту, висока духом, симпатична жінка! Не зважаючи на свою аристократичну гнилу породу, вона зберегла так багато простого незалежного людського почуття, зверхньої сили й гідности, що я мимоволі [прирівняв її] до образу свободи Барбе (в “Собацьемъ Пирѣ”). Вона ще живо пригадала мені своєю уривчастою щирою розмовою, жестами і взагалі зовнішнім виглядом, мого незабутнього друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. О, коли б було більше таких жінок-матерів, тоді б льокайсько-боярський стан скоро в нас перевівся!